

КАШУБА О.В.

НАВЧАННЯ ЦЕНЗОРСЬКОГО СКЛАДУ ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ ПО ОХОРОНІ ДЕРЖАВНИХ ТАЄМНИЦЬ У ПРЕСІ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

На основі архівних джерел висвітлено форми і методи навчання цензорів Головліту УРСР.

Висвітлення питання навчання та підвищення кваліфікації цензорських кадрів у Радянському Союзі і в Українській РСР є досить складним та малодослідженим, зважаючи на майже повну відсутність в українській історичній науці публікацій, які б торкалися означеної проблеми.

Джерельну базу дослідження склали законодавчі та нормативні матеріали органів цензури в УРСР, зокрема документи Головного управління у справах друку при НКО УРСР, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також опубліковані матеріали.

Незважаючи на активну діяльність Головліту СРСР у 20-30-х роках, поширення контролю на більшість суспільно-політичних сфер життя, кадрове питання поставало досить жорстко. Інформуючи про діяльність республіканських головлітів Політбюро ЦК ВКП(б), начальник Головліту НКО РСФРР Б.Волін у листі від 12 квітня 1933 р. писав: *“В інших союзних республіках цензура безпритульна,на Україні немає людей, а деякі області України, й взагалі не мають органів цензури. Але ж всі наші союзні республіки - прикордонні, що не може не викликати тривоги, зокрема. І особливо в плані розголошення держтаємниць і виявлення над демократичних тенденцій”* [1, с.21].

Можна з впевненістю відзначити, що у 1920-1930-х роках у головлітах працювали люди далекі від літератури та мистецтва, які навіть не завжди мали вищу освіту. Саме головне, що вони мали - це довіра партії, яка керувалася у своїх оцінках виключно ідеологічними переконаннями.

У провінціях цензурою займалися *“випадкові”* люди, за сумісництвом. Така ситуація була не лише у невеликих містечках, але і в самому Ленінграді. Місцеві губліти з цієї точки зору були дуже слабкими [2, с.118]. Спочатку цензуруванням матеріалів займалися типографські активісти, які з часом досягали *“необхідного рівня”* і деякі з них, які проходили відповідну підготовку на спецкурсах, ставали штатними цензорами. Але у 1950-х роках від такої практики відмовилися, тому що необхідність в цьому зникла. Радянська влада вже виховала нові цензорські кадри з так званої *“службової інтелігенції”* [3, с.164]. Але разом з цим часто траплялися випадки, коли на посаду цензора завербовували місцевих партійців і затверджували райкомом партії. Серед них досі часто траплялися малоосвічені особи.

Підвищення кваліфікації цензорів та навчання почалося у передвоєнні роки. Спочатку практикувалося проведення оглядів преси про порушення військових і державних таємниць, а також політичні викривлення у друкованій продукції. 26 травня 1942 року Уповноваженим РНК по охороні військових таємниць і начальником Головліту був виданий наказ про роботу з кадрами цензорів в умовах військового часу. У цьому наказі йшла мова про випадки розголошення військових таємниць та політико-ідеологічні помилки цензорів. Їх основною причиною, на думку Садчикова М.Г., було недостатнє виховання на місцях цензорського складу. Для ліквідації зазначених недоліків необхідно було створити резерв досвідчених людей, проводити систематичні семінари, інструктажі і т.д. До виконання даного наказу на місцях

приступили негайно. І вже 28 липня 1943 року Садчиков М.Г. доповів у відділ друку ЦК ВКП(б) Щербакову О.С. про позитивні зрушення в освітянській роботі з цензорським складом [4].

Ще одним новаторством у післявоєнні роки було створення учбових завдань для цензорів. Спочатку їх виконання не було обов'язковим і залежало від керівників обллів, які отримували ці завдання. Але у 1952 році всім обласним управлінням був направлений наказ Головліту СРСР про необхідність виконання учбових завдань [5, арк.15]. У ньому зазначалося, що не всі цензори відповідально ставляться до вирішення навчальних завдань, що відображається на правильності практичних рішень цензорів, для цього направлялися нові завдання, які перевірялися, оцінювалися та надсилалися у Головліт СРСР.

У планах роботи Головного управління існував спеціальний розділ під назвою "Навчання цензорів у апараті", де містилися наступні пункти: Вивчення Переліку із зазначенням кількості занять, які повинні бути проведені у відділах; огляд науково-технічних журналів (ознайомлення цензорського складу з новинками науки і техніки з метою попередження безпідставних втручань); розгляд цензорських втручань у періодичні видання і т.д. Окрім цього, почали запрошувати спеціалістів для проведення лекційних занять для цензорів, в першу чергу з питань техніки, народного господарства, фізики та хімії. Лекції планувалися на кожний квартал по 3-4, наприклад, на 1955 рік були заплановані: "Напівпровідники і їх використання", "Фотоеlementи", "Автоматика і телемеханіка у промисловості" [6, арк.5] і т.д. З 1955 року цензорське навчання у планах роботи змінило назву на "Підвищення кваліфікації цензорського складу".

Цензорське навчання проходило не лише всередині управління, а також за його межами, цензори направлялися на підвищення кваліфікації в інші облліти для обміну досвідом та у Головліт для вивчення специфіки роботи. У 1952 році для перепідготовки цензорського складу Головного управління було створено спеціальні курси, які склалися з 25 лекцій і 5 семінарських занять [7, арк.5]. Подібне навантаження практикувалося і в наступні роки. У 1955 році для проведення навчання цензорських кадрів Головліт Радянського Союзу виділив кошти в сумі 3500 руб. на рік [8, арк.83]. На ці кошти були організовані учбові заходи, які охоплювали 75 чоловік. Вони повинні були сприяти підвищенню рівня марксистсько-ленінської підготовки цензорів і їх спеціальної кваліфікації. Про результати цензорського навчання Головліт Української РСР звітував перед Головним управлінням Радянського Союзу.

У 1956 році на засіданні Секретаріату ЦК КПРС постало питання про роботу Головліту. Остаточна постанова про роботу органа була прийнята 26 березня 1957 року. У Постанові підкреслювалося, що кожен цензор розумів по-своєму всі інструкції, перевищуючи при цьому свої службові повноваження, допускав необґрунтовані втручання у твори друку. Також повідомлялося про помилки керівництва у підборі кадрів, формальному ставленні цензорів до своїх обов'язків, неправильних поглядів на роль і значення радянської цензури у тогочасному суспільстві [9, с.312]. Саме це і спонукало до більш пильного нагляду за навчанням та опануванням інструкцій цензорами.

З кожним роком керівництво Головліту все більше уваги приділяло підвищенню кваліфікаційного рівня цензорського складу. У 1959 році у планах роботи були зазначені наступні пункти навчання: щотижневі цензорські заняття з вивчення Переліку та інших цензорських документів; двічі на місяць проводилися розбори цензорських втручань у відділах і один раз на місяць - на цензорських заняттях всього апарату; організовувалися у відділах заняття з обміну досвідом роботи цензорів [10, арк.7]. Окрім лекцій проводились семінарські заняття з молодими

цензорами по всіх установчих цензорських документах та по цензурі у різних галузях. На семінарських заняттях та лекціях також обговорювалися та вивчалися постанови, листи, накази ЦК КПУ та ЦК КПРС.

Регулярно проходили стажування працівників органів політико-ідеологічної системи, які проводилися по спеціалізаціях цензорів: попередній контроль, наступний контроль, контроль іноземної літератури, преси, науково-технічної літератури і т.д. З 1960 року почали практикувати самостійну роботу над Переліком, для якої виділялася одна година робочого часу щодня [11, арк.26].

З 1958 року у підготовці цензорських кадрів відбулися певні зміни. По-перше, обов'язковою вимогою до всіх співробітників управлінь була наявність вищої освіти і достатньої політичної підготовки. По-друге, щороку проводилися атестації працівників органів цензури. Згідно з наказом Головліту №17 від 18 жовтня 1958 року начальники обллітів повинні були щомісяця доповідати Головліту УРСР про хід підготовки цензорів до атестації. Окрім цього, Головне управління Радянського Союзу періодично друкувало Бюлетень Головліту СРСР, який містив статті цензурної тематики, а також висвітлював деякі аспекти діяльності різних союзних управлінь.

Для полегшення роботи цензорів у 1962 році всім обллітам був розісланий *“Короткий словник термінів Переліку”* [12, арк.17]. Але щороку кількість нових термінів, які зустрічалися у нормативних та інших цензорських документах, що спонукало до створення нового словника. У цьому активно брали участь всі управління, надсилаючи Головліту свої зауваження та пропозиції стосовно доповнення новими термінами.

У 1963 році була проведена у Головліті Української РСР теоретична наукова конференція на тему *“Радянський цензор - активний учасник боротьби партії за ідейну чистоту творів друку і за збереження військових і державних таємниць”*, на якій було оговорено основні аспекти діяльності цензорів, недоліки у роботі, перспективи та плани вдосконалення роботи особового складу Головного управління [13, арк.6].

З 1965 року почали організовувати виступи цензорів з доповідями та рефератами, наприклад, *“Нові ліки - антибіотики”*, *“Азотні добрива”*, що сприяло різносторонньому розвитку цензорів та поглиблення знань з певних галузей господарства країни. А з 1966 року до загальних планів роботи додавалися плани виїздів до обллітів, де вказувалися перевірки, атестації, допомога, аналіз роботи і т.д. Інколи вказувалась і виховна робота, яка була проведена в обллітах Головним управлінням. Проводилася значна робота з підвищення кваліфікації цензорського складу, але заняття, завдання та реферати не були узагальнені. Саме з цією метою у 1968 році були створені авторські колективи, які повинні були розробити проспекти навчально-методичних посібників по основним питанням діяльності органів цензури [14, арк.1]. Окрім авторських колективів було затверджено і головну редакційну колегію, до якої входили заступник начальника та начальники відділів Головліту УРСР. Була також розроблена тематика учбово-методичних посібників:

- 1) Охорона державних таємниць у пресі - важливе завдання органів цензури.
- 2) Контроль видавничої діяльності міністерств, комітетів, відомств та організацій.
- 3) Інформування і консультування керівного складу редакцій, видавництва, органів радіомовлення і телебачення, кіно та інших організацій з основних вимог у галузі охорони державних таємниць.
- 4) Контроль книжково-журнальної продукції.
- 5) Контроль газет, матеріалів радіомовлення, телебачення, телеграфних агентств, кіно, репертуарів видовищних підприємств.
- 6) Контроль виставок, музеїв, бібліотек і книготорговельної мережі [15, арк.3].

При надходженні до обласного управління серії учбових завдань начальник управління повинен був ознайомити цензорів з методикою їх вирішення. Після чого працівникам надавалося 2-3 години для вирішення поставлених завдань. Результати перевірки направлялися до Головного управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР. Серії учбових завдань представляли собою 10 невеликих за розміром статей, в яких розміщені заборонені відомості на різну тематику - від оборонної галузі до даних з прокуратури. Завданням цензора було викреслити дані, які були заборонені до друку і вказати, згідно з яким нормативним документом, розділом, пунктом він це зробив.

У 1988 році у Головліті СРСР було прийнято рішення про залучення головкрайоблуправлінь до створення серій учбових завдань. У зв'язку з цим республіканським управлінням був надісланий лист з вимогою створення серії учбових завдань, який містив 5 завдань по будь-яким обмеженням Переліку та інших нормативних документах Головліту СРСР. Основна вимога створення завдань - різнобічна перевірка кваліфікації цензора, який не був спеціалістом з будь-якої вузької області. Об'єм 1 завдання не повинен був перевищувати 2 сторінки друкованого тексту. До завдань додавалися відповіді з посиланнями та пункти Переліку.

Навчальні завдання поділялися на декілька тематичних розділів по 5-10 завдань у кожному. Для глибшого ознайомлення з навчальними програмами наводимо декілька прикладів завдань, які вирішували цензори:

Завдання 1. Нещодавно у Запорізькій області були відкриті унікальні родовища п'єзооптичного кварцу, залізної руди та марганцю. До речі, у республіці зосереджено 75% ресурсів марганцевої руди.

Вирішення: отримати дозвіл від Міністерства геології СРСР на публікацію відомостей про відкриття родовищ кварцу у Запорізькій області. Зняти слово "унікальний" згідно з пп. 7, 8.4.

Завдання 2. Швейна фабрика "Киянка" почала випуск костюмів із джинсової тканини (ГОСТ 40-118-87), захисних комплектів КР-3 (ГОСТ 21-14-83), а також вельветових курток (ГОСТ 37-1-87).

Вирішення: Зняти слова "захисних комплектів КР-3 (ГОСТ 21-14-83)" згідно з пп. 6.2, 6.16.

Завдання 3. З поширенням наркоманії вимоги до збереження наркотичних речовин стали більш жорсткішими. Якщо на складі №3 вони суворо дотримуються, то у сховищі онкологічної лікарні міської станції швидкої допомоги належного порядку немає.

Вирішення: Зняти слова "на складі №3", "онкологічної лікарні", "станції швидкої допомоги" згідно з п. 14.40 [16, арк. 18-21].

Для остаточної організації та централізації навчального процесу цензорського складу у 1975 році на громадських засадах була створена школа підвищення кваліфікації цензорського складу при Головному управлінні. Керівним органом була Рада школи, яка розробляла навчальні плани, набирала слухачів і звітувала перед колегією Головного управління. Головою Ради школи був Алісімчик І.І. [17, арк. 22]. З 1987 року Головою школи став Дмитренко Н.А. Викладачами школи були співробітники Головного управління зі значним стажем роботи та послужним списком, в основному це були завідувачі відділами та старші редактори.

Врахувавши значні покращення у теоретичній підготовці цензорського складу, у 1976 році школу молодого редактора було реорганізовано у дворічну школу редактора. Основними завданнями другого року навчання було вдосконалення цензорської майстерності шляхом проведення зі слухачами практичних занять з використанням версток книг, газетних шпальт, максимально наближуючи заняття до реальності.

На 1977-1978 навчальний рік до школи було прийнято 15 слухачів, закінчило ж школу 10 [18, арк.11]. У процесі навчання слухачі ґрунтовно вивчали тогочасні методи і форми цензорської роботи, а також знайомилися з передовим досвідом попереднього і наступного контролю творів науково-технічної, суспільно-політичної та художньої літератури, газет, матеріалів передач на радіо і телебаченні. Значна увага у навчанні була приділена вивченню роботи органів цензури з організації інформування та консультування співробітників редакцій періодичних видань та видавництв з питань збереження державних таємниць у друці, а також з експертами і рецензентами по *“Положенню про порядок підготовки матеріалів, призначених для опублікування у відкритому друці”*.

За два роки роботи школи 18 редакторських працівників пройшли програму навчання I курсу і 13 співробітників - програму II курсу школи, поглибивши свої знання нормативних документів цензури, вдосконаливши навички їх практичного використання [17, арк.22]. Це був досить високий показник у навчанні, тому вирішено було і надалі удосконалювати школу редактора. По закінченню навчальної програми слухачі I курсу виступали з тематичними доповідями на підсумкових заняттях. Після чого їх переводили на II курс навчання. Слухачі II курсу, які засвоїли дворічну програму навчання, писали підсумкові реферати. Після позитивної оцінки рефератів, слухачі закінчували дворічну школу редактора. Починаючи з 1981 року, у школі почали практикувати стажування слухачів на різних ділянках цензорського контролю [19, арк.2]. В якості наочних посібників використовували лише шпальти газет і акти експертиз. Найбільшою проблемою була повна відсутність посібників, які б полегшували вивчення Переліку.

Основними методами навчання у школі редактора були бесіди (лекції) керівників та практичні заняття з використанням наочних посібників, що максимально наближало заняття до реального цензорського контролю. Заняття проводилися 1 раз на місяць по першим середам з жовтня до травня включно. Окрім цього, важливою формою навчання було самостійне опрацювання матеріалів слухачами. У школі вівся щоденник, де відмічали відвідування занять та виконання самостійних завдань, кожен викладач робив у ньому відмітку про результати проведеного заняття [19, арк.74].

Та в якості дворічної школа проіснувала до 1983 року, коли знову почала називатися школою молодого редактора. Протягом 1983-1984 навчального року редактори вивчили 14 тем, якими були охоплені вимоги основних нормативних документів Головліту [20, арк.11]. На заняттях також розглядали порядок видання і прийому на контроль матеріалів друку, дотримання режиму секретності при роботі з документами, облік та звітність цензорів.

У 1988 році відбулися деякі організаційні зміни у роботі школи. Заняття у школі редактора були продовжені до липня включно (10 занять 1 раз на місяць), щоденник занять було перейменовано у журнал. Крім цього, відвідування школи дозволялося не тільки зареєстрованим слухачам, а й іншим цензорам та працівникам Головного управління [21, арк.34].

Та дуже скоро школа припинила своє існування. З 1990 року статус Головного управління змінився: замість контролюючого органу він став консультуючим. Основною необхідністю на той час стала відкритість діяльності, тобто необхідно було пояснити у пресі, редакціях і видавництвах про зміни у повноваженнях Головного управління. Разом з цим зменшилася і кількість слухачів у школі редактора, яка проіснувала майже 15 років і з часом була ліквідована. На місці ж Головного управління по охороні державних таємниць у пресі та інших засобах масової інформації при Раді

Міністрів УРСР у 1992 році було створено Державний комітет України по охороні державних таємниць та інших засобів масової інформації. З його ліквідацією у 1994 році на його базі було створено Міністерство України у справах преси та інформації.

Таким чином, у цензорському складі Головліту (пізніше ГУОТу) Української РСР відбувалися постійні реорганізації та кадрові поновлення. У першу чергу це було пов'язано із вдосконаленням самої системи політико-ідеологічного контролю. Також вагому роль відігравали особисті якості співробітників управління, що не могло не позначитися на роботі всієї системи. Це вимагало постійної індивідуальної самоосвіти та підвищення кваліфікаційного рівня цензорів.

1. *Очеретянюк В.І.* Загратована думка / Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково - документальної серії книг "Реабілітовані історією". - К.: Рідний край, 2000. - 150 с.

2. *Коржихина Т.П.* Извольте быть благонадежны! / Институт "Открытое общество" / А.С.Сенин (подгот.). - М.: Издательский центр РГГУ, 1997. - 373 с.

3. *Блюм А.В.* Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929-1953. - СПб.: Гуманитарное агентство "Академический проект", 2000. - 312 с.

4. *Рейфман П.* Из истории русской, советской и постсоветской цензуры // Глава пятая. Эпоха цензурного террора // URL http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/History/reifm/06.php (15 жовтня 2010).

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.4605, оп.1, спр.44.

6. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.60.

7. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.51.

8. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.63.

9. *Горяева Т.М.* Политическая цензура в СССР. 1917-1991. - М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2002. - 400 с.

10. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.75.

11. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.80.

12. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.95.

13. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.93.

14. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.121.

15. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.125.

16. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.227.

17. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.173.

18. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.177.

19. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.191.

20. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.202.

21. ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.215.

Кашуба О.В. Обучение цензорского состава Главного управления по охране государственных тайн в прессе при Совете министров УССР

На основе архивных источников отражены формы и методы учебы цензоров Главлита УССР.

Kashuba O.V. Education Censorship of the Main Directorate for the Protection of State Secrets in the Press Council of Ministers of USSR

The forms and methods of studies of Golovlit censors of the USSR based on the basis of archived sources are reflected.

Отримано 25.03.2011